

Теодора Карамелска е завършила културология и история в СУ „Св. Кл. Охридски“. Работи като главен асистент по социология в Нов български университет. От 2009 г. е отговорен секретар на списание *Социологически проблеми*. Изследователските ѝ интереси са в областите социология на религията, качествени методи в социологическите изследвания, история на германската социология.

Теодора Карамелска

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ШРИХИ КЪМ РЕЛИГИОЗНОСТТА В БЪЛГАРИЯ

Едно от основните предимства в областта на социалните науки по отношение на лонгитюдиналните сравнителни изследвания, каквото е Европейското изследване на ценностите (EVS), е, че те позволяват, от една страна, да се работи с по-надеждни и прецизно генерирани емпирични данни, при които опасността от появата на смущаващи променливи между отделните вълни е по-ограничена, а скалите и измервателните инструменти са по-хомогенни, а от друга, да се избегне надвисналата над всеки учен опасност да се превърне, по думите на Франсис Бейкън, в паяк, измъкващ от тялото си нишките за своята мрежа. И обратно, едно от принципните възражения срещу количествените социологически методологии и стандартизираното анкетирание е свързано с поставянето на въпроси, които самите респонденти може никога да не са си задавали. Този критичен аргумент има особена релевантност, когато става въпрос за „измерване“ и „скалиране“ на интуиции, предразположения или нагласи, свързани с „финалните ценности“, каквато е вярата в трансцендентното (независимо дали се схваща като Бог, божество, висша сила или космическа енергия). Впрочем трудността се усилва при изследването на нови форми на религиозност, които са лишени от фиксирана ритуалност, времева регулярност и публична институционалност. Ето защо анализите на количествени социологически данни за религиозността би следвало да се ръководят от две теоретико-познавателни предпоставки: първо, всяко етиктиране е свързано с опасността от редуциране на комплексни и многоизмерни феномени (особено на претендиращите за „сингуларност на опита за свещеното“) и второ, възможно е религиозни дефиниции и представи за света да се „закрепват“ за социални взаимодействия, без от това да следва изграждането на съответния хабитус.

Тук ще коментирам сегмент от петата вълна на EVS (2018), в която участват 47 страни, като данните са национално представителни за всяка от тях. Обемът на реализираната двустепенна стратифицирана извадка със случаен подбор на респондентите по метода на най-близката рождена дата за България е 1560 пълнолетни лица, а информацията е събрана чрез пряко стандартизирано интервю по домовете. Тъй като данните са обемни и тепърва предстои публикуването им, ще редуцирам представянето им до три стъпки: първо, едно най-общо сравнение между последните две вълни за отношението на българските граждани към религията, второ, резултати за актуални настроения и нагласи към 2018 година и трето, няколко щриха върху религиозността на самоопределящите се като „православни християни“.

Най-общото сравнение между данните от последните две вълни от 2008 и 2018 г. показва, че саморазбирането на българските граждани като „религиозни“ остава стабилно с тенденция към нарастване на положителните отговори. Ако през 2008 г. на въпроса „Доколко следващите неща са важни във вашия живот“ религията е била определена като „важна“ от 55,4 % от анкетираните и като „не важна“ от 44,6 %, през 2018 г. съотношението вече е 61,2 % към 38,7 %. Това самоопределение се потвърждава и от изискващия уточняване въпрос: през 2008 г. като „религиозен човек“ възприемат себе си повече от половината българи (61,1 %), респективно 65,4 % през 2018 г., като „нерелигиозни“ са се самоопределили 34,3 % и десет години по-късно – 31,4 %. Трийсет години след конституционното гарантиране на свободата на вероизповеданията атеизмът има все по-отслабваща убедителност за българските граждани – през 2008 г. едва 4,6 % са „атеисти“, докато през 2018 г. процентът им е спаднал до 3,2. Допълнителното специфициране на въпросите в анкетната карта потвърждава очертаната дотук картина на позитивно отношение към религията: през 2008 г. 74,6 % от българите заявяват принадлежност към религиозно вероизповедание и едва 25,4 % отговарят отрицателно на този въпрос; през 2018 г. стойностите се запазват идентични. На този фон не се наблюдават съществени изменения и съотношението между двете най-разпространени вероизповедания в страната: за десет години броят на самоопределящите се като „православни“ е спаднал слабо от 82 на 79,5 %, докато мюсюлманите са се увеличили от 16,4 на 18,3 %. На въпроса „Кои качества би трябвало да се възпитават у децата?“ „религиозна вяра“ е посочена от 22,2 % от отговорилите през 2008 г., докато през 2018 г. те са 19 %. Ниска заинтересованост от системна практическа ангажираност с религиозни дейности се разчита в отговорите на въпроса „Участвате ли в религиозна организация?“ – през 2008 г. едва 1,3 % от българите са отговорили утвърдително, а десет години по-късно процентът е нараснал на 7,5. „Много голямо“ доверие към Църквата (или към религиозна институция) през 2008 г. са декларирали 14 % от анкетираните, през 2018 г. този процент е спаднал на 9,2, а отговорите „нямам голямо доверие“ са се повишили от 38,8 на 45,4 %. Никакво доверие в Църквата не са имали през 2008 г. 20,6 % от гражданите, а десет години по-късно – 16,9 %.

Как да интерпретираме наблюдавания ръст на декларирана религиозност? Една от възможните посоки е свързана с устойчивостта на споделяното от много

българи исторически детерминирано схващане за християнството. През последните десет години то е повлияно от участието в европейските политически дебати на т.нар. идентитаристки движения, за които християнството е източник най-вече на културна идентификация в ситуацията на глобализирана несигурност и се разглежда като привилегирован ресурс, с който гражданите нехристияни, най-вече мюсюлманите, би трябвало да се съобразяват. И макар в тази връзка социологът Роджърс Брубеикър сам да предупреждава, че -измите са мързеливи заместители на прецизното мислене, той определя тази нова рамка на национализмите като „християнизъм”. Актуална негова рецепция виждаме например в емблематичното заглавие на организираната от Ангел Джамбазки в началото на март 2019 г. конференция на европейските консерватори на тема „Бъдещето на Европа: традиционализъм, християнски ценности, патриотизъм”. Другата тенденция, подхранваща емоционалната убедителност на християнството, е сдвояването му с критика на „факта на плурализма” (Джон Ролс) в лицето на основни наративи на либералната модерност (светски характер на държавата, секуларна публичност, плуралистични семейни, сексуални или религиозни модели и т.н.) – достатъчно е само да си припомним моралната паника около Истанбулската конвенция.

При едно второ приближение към данните според последната вълна на EVS (2018) ще видим, че положена сред други „важни неща в живота” (работа, семейство, свободно време, политика и др.), религията е определена като „много важна” от 20,2 % от българските мъже и от всяка четвърта жена (24,1 %); „доста важна” тя е за 34,9 % от мъжете и за 41,5 % от жените, а с пълно отсъствие на релевантност се характеризира за 16,4 % от мъжете и за 9 % от жените. В таблицата по-долу са представени нагласите към религията според анкетираните възрастови групи:

Моля, посочете доколко следващите неща са важни във вашия живот: религията				
Възраст	Много е важно	Доста важно	Не е важно	Никак не е важно
18-30 г.	17,6 %	35,8 %	32,6 %	14,0 %
31-40 г.	18,6 %	38,7 %	27,8 %	14,9 %
41-50 г.	16,0 %	36,7 %	34,0 %	13,3 %
51-60 г.	20,5 %	40,9 %	27,4 %	11,2 %
61 г. и повече	29,1 %	40,6 %	21,2 %	9,1 %
Без отговор	16,7 %	16,7 %	22,2 %	44,4 %

Данните според степента на образование на респондентите показват очаквано по-голяма резервираност към религията сред по-високо образованите и по-голяма обвързваща сила за хората с по-ниска образователна степен: за 74 % от българите с основно образование религията има значение, докато при хората със средно образование този дял е 58,4 %, а при завършилите полувисше и висше образование той е малко над 56 %. На въпроса „Към кое религиозно вероизпове-

гание принадлежите?” имаме следното разпределение: православни 79,5 %, мюсюлмани 18,3 %, католици 1,3 %, протестанти 0,4 %, друго 0,4 %. В таблиците по-долу са представени част от останалите данни, рефериращи към степените и посоките на религиозност на българските граждани:

Освен на сватби, кръщения и погребения колко често посещавате религиозни служби в последно време?		Независимо от това дали посещавате религиозен храм или не, бихте ли определили себе си като	
Повече от веднъж седмично	2,4 %	Религиозен	65,4 %
Веднъж седмично	6,6 %	Нерелигиозен	31,4 %
Веднъж месечно	9,7 %	Убеден атеист	3,2 %
Веднъж в годината	7,3 %		
Още по-рядко	11,4 %		
Никога	18,1 %		

Вярвате ли в: Бог?		Вярвате ли в: ад?	
Да	80,6 %	Да	34,4 %
Не	19,4 %	Не	65,6 %
Вярвате ли в: загробен живот?		Вярвате ли в: рай?	
Да	36,7 %	Да	37,7 %
Не	63,3 %	Не	62,3 %
Вярвате ли в прераждането?			
Да	32,1 %		
Не	67,9 %		

Кое от следните твърдения е най-близко до вашите вярвания?	
Съществува Бог	43,2 %
Съществува Дух или някаква Сила	41 %
Не зная какво да мисля	7,9 %
Не мисля, че има Дух, Бог или Сила	7,9 %

<i>Колко е важен Бог във вашия живот?</i>		<i>Колко често се молите освен по време на религиозна служба?</i>	
Никак не е важен за мен	11,2 %	Всеки ден	15,6 %
2	4,8 %	Повече от веднъж на седмица	10,2 %
3	4,9 %	Веднъж на седмица	7,3 %
4	5,2 %	Поне веднъж на месец	10,3 %
5	13,7 %	Няколко пъти годишно	12,5 %
6	9,3 %	По-рядко	19,8 %
7	10,3 %	Никога	24,3 %
9	6,9 %		
Много е важен за мен	20,2 %		

<i>Към кое религиозно вероизповедание принадлежите?</i>	
Православни	79,5
Мюсюлмани	18,3
Католици	1,3
Протестанти	0,4
Друго	0,4

Тук ще обърна внимание на една тенденция, която според мен заслужава специално внимание: разграничението между деклариращите монотеистични представи („съществува Бог”, 43,2 %) и онези български граждани, които се самоопределят по-скоро като вярващи в **някаква „свръхестествена Сила или Дух”** (41 %). Втората група демонстрира съзнателно дистанциране от традиционните последици на смисъл, най-вече в лицето на християнските църкви, и измества духовността (включително под влияние на редуцирани съдържателни синтези на източноазиатски хиндуистки или будистки светогледи и учения) в полето на „личния опит”, на креативното експериментиране с различни верови традиции и алтернативни на християнството интерпретации на жизнения свят. За тази група респонденти външни маркери като посещението на богослужението и спазването на религиозните ритуали вече не са основна модалност на религиозния опит. Те залагат по-скоро на единството между „ум, тяло и дух”, облекчено в реторичния репертоар на „духовното саморазвитие”, „просветление” и „себеизразяване”, което трудно се подлага на изследване с количествени социологически методи. **Институционалната „невидимост” и дифузност** на тези все по-разоряващи се **форми на холистична спиритуалност** (особено популярни сред по-високообразованите жени в големите градове), **функционирането им в**

неформални мрежи, залагащи на краткотрайност и доброволност на участието, както и принципът на „вярване без принадлежност“ предполагат изработването на по-чувствителни изследователски подходи към този многомерен феномен на късната модерност.

Да се върнем към третото приближение към данните, което се фокусира върху самоопределението „православни християни“, отбелязано от 75,5 % от мъжете и от 81,8 % от жените. Участие в религиозни или църковни организации посочват 7,9 % от тях, но доброволен труд през последните шест месеца е полагал всеки четвърти (20,2 %). На въпроса „Освен на сватби, кръщения и погребения колко често посещавате религиозни служби в последно време?“ разпределението на отговорите е следното: „повече от веднъж седмично“ – 2,5 %, „веднъж седмично“ – 6,5 %, „веднъж месечно“ – 14 %, „само за определени религиозни празници“ – 51,5 %, „веднъж в годината“ – 6,5 %, „още по-рядко“ – 11,1 %, „никога“ – 8 %. На въпроса „Вярвате ли в Бог?“ отговорите са: да – 88,6 %, не – 11,4 %; вярва в загробен живот заявяват 40,8 %, а 59,2 % не я приемат; агът съществува според 36,6 %, а за 63,4 % тази представа не е в сила; в съществуването на рай са убедени 40,2 %, а 59,8 % го отхвърлят; прераждането е представа, в която вярват 36,4 %, а не се приема от 63,6 %. По отношение на честотата на молитвите извън религиозните служби данните са следните: „всеки ден“ се молят 16,1 %, „повече от веднъж в седмицата“ – 12,7 %, „веднъж на седмица“ – 10 %, „поне веднъж на месец“ – 12 %, „няколко пъти годишно“ – 14,1 %, „по-рядко“ – 20,8 %, „никога“ – 14,4 %. На въпроса „Доколко имате доверие на хора от друга религия?“ разпределението на отговорите показва, че 2,3 % се доверяват напълно, донякъде се доверяват 41,9 %, 39,8 % нямат голямо доверие, а 16 % нямат никакво доверие. По отношение на брака 23,6 % са съгласни, че той е отживяла институция, докато 76,4 % са несъгласни с това твърдение; „напълно съгласни“, че хомосексуалните двойки са също толкова добри родители, както другите, са едва 3,8 %, докато 20,7 % се колебаят в преценката си, 41,4 % са несъгласни, а „напълно несъгласни“ са 25,5 %. Евтаназията не се явява алтернатива за 41,7 % от самоопределящите се като православни, самоубийството се отхвърля от 78,0 % от тях, а проституцията от 74,8 %. И обратно, като цивилизационни маркери за нивото на обществено развитие са оценени правото на аборт, който не е приемлив при никакви обстоятелства само за 20,3 %, инвитро процедурите, които се одобряват от половината анкетирани православни (49,5 %); насърчават се равнопоставеността на жените на трудовия пазар (на въпроса дали „Когато не достигат работни места, мъжете трябва да имат предимство пред жените“, едва 9,5 % отговарят с „напълно съгласен“) и ненамесата на религиозни водачи и институции в политическите процеси (51 % смятат, че това „не е съществена черта на демокрацията“). Сдвояването на религиозно самоопределение и национална принадлежност може да бъде разчетено в следните резултати: 85,2 % от православните респонденти заявяват, че са „горди“ с българското си гражданство; българското потекло е определящо за 70,7 % от анкетираните в тази група; 72,9 % от тях смятат, че е важно „да можеш да говориш български“; почти всички (97,5 %) споделят важността на българската култура, а 85,6 % признават европейската култура за значим ценностен хоризонт.

Данните са многомерни и тегърва ще бъдат анализирани по-задълбочено. Тук бих очертала само няколко тенденции: Първо, комплексността на религията, и по-специално на християнството, продължава да бъде редуцирана от голяма част от българските граждани до консервативно архивиране на традицията и до наративни конструкции на колективно самоопределение без съответната екзистенциална релевантност и религиозно мотивиран начин на живот. Второ, общностно-ритуалният могус на религиозните практики продължава да има висока степен на разпознаваемост, като същевременно е съпътстван от противоречиви и некохерентни в канонично отношение верови представи. Трето, отношението към генетично свързани с християнската култура институции като семейството продължава да бъде утвърдително, докато еднородните бракове се приемат негативно. Четвърто, задълбочава се тенденцията на културализация на религията и легитимиране на националността през присвояване на религиозни символи, като православие се инструментализира като цивилизационен маркер за разграничение, най-вече спрямо исляма. Същевременно християнството се разглежда и като форма на защита срещу релативизиращите тенденции в либералните западни демокрации, водещи до „ерозия“ на нормативни представи за семейство, сексуалност или национална идентичност. Така мнозинството от самоопределящите се като „православни българи“ се оказват в проблематична близост до един интензивно разпространяващ се през последните години в Европа „християнски“ секуларизъм, който на свой ред отблъсква онези „вярващи, но не религиозни“ българи, фрустрирани от едно хронически морализаторстващо християнство.